

*Wojciech Ufel*¹

I Wrocławski Panel Obywatelski jako przykład zastosowania praktyki deliberacyjnej

Streszczenie

W artykule zaprezentowano wnioski z obserwacji I Wrocławskiego Panelu Obywatelskiego, przeprowadzonego w 2020 r. W opracowaniu omówiono współczesną literaturę na temat deliberacji. Następnie przypadek ten poddano analizie empirycznej bazującej na obserwacji jawnej nieuczestniczącej, analizie dokumentów oraz wywiadach z uczestnikami i uczestniczkami. Przeprowadzone badanie wykazało mocne i słabe strony Panelu, co prowadzi do wniosków, że chociaż jest to obiecująca metoda zwiększania partycypacji obywatelskiej w procesie podejmowania decyzji, to wiąże się z licznymi wyzwaniem dotyczącymi planowania, organizacji i moderacji zarówno edukacyjnego, jak i deliberacyjnego aspektu tej procedury.

Słowa kluczowe: panel obywatelski, partycypacja, demokracja deliberacyjna, samorząd lokalny, demokracja miejska

Kody klasyfikacji JEL: O35, R42, R53, R58

¹ Uniwersytet Wrocławski, Instytut Politologii; Uniwersytet SWPS, Wydział Nauk Humanistycznych w Warszawie, e-mail: wojciech.ufel@uwr.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-7762-6349>

The First Wrocławian Citizens' Assembly as an example of a deliberative practice

Abstract

This article presents conclusions from the observation of the First Citizens' Assembly organized in Wrocław, Poland, in 2020. The paper starts with placing the panel within the most recent developments in the democratic theory followed by an empirical case study based on covert non-participant observation, document analysis, and personal interviews. In conclusion, the paper shows that while citizens' assembly is a promising method for engaging citizens in decision-making processes, it poses numerous challenges, especially in terms of framing, organizing, and moderating the educational and deliberative stages of the process.

Keywords: citizens' assembly, participation, deliberative democracy, local governance, governance, municipal democracy

JEL Classification Codes: O35, R42, R53, R58

Organizacja I Wrocławskiego Panelu Obywatelskiego (I WPO) wpisuje się w trend wykorzystywania tej metody, który rozpoczął się w polskich samorządach w 2016 r. Warto na to spojrzeć jako na wynik działań popularyzujących zaangażowanie interesariuszy we współdecydowanie, widocznych w licznych obszarach życia społecznego: w gospodarce (udowodniona skuteczność modeli rozproszonego przywództwa, *design thinking*), akademii (rosnąca popularność demokracji deliberacyjnej oraz rządzenia wielopasmowego – *multi-level governance*) czy w trzecim sektorze (panele obywatelskie stały się np. postulatem powstałej w 2019 r. globalnej sieci ruchów społecznych Extinction Rebellion, są także popularyzowane przez organizacje trzeciego sektora, np. Fundację Stocznia). Wytworzona w ten sposób presja otoczenia społeczno-gospodarczego, a także doświadczenia zbierane przez kolejne samorządy w Polsce i za granicą nie pozostają bez wpływu na otoczenie polityczne. W efekcie coraz więcej samorządów – czy to pod naciskiem społecznym, czy widząc potencjalne korzyści z takich metod współdecydowania – decyduje się na ich stosowanie. W latach 2016–2021 dotyczyło to następujących miast: Gdańsk (trzykrotnie), Łódź, Lublin, Warszawa, Kraków i Poznań.

Teoria demokracji deliberacyjnej w ostatnich trzech dekadach należała do najczęściej analizowanych teorii politologicznych (Curato et al., 2017: 28; Garner, 2019: 2), a bogactwo literatury teoretycznej i pojawiających się także coraz liczniejszych opracowań empirycznych nie sprzyja jej łatwemu przyswajaniu. Dodatkowo

innowacyjność samej metody panelu obywatelskiego, ale też względne jej skomplikowanie i liczne uwikłania procesu organizacji, samej deliberacji czy implementacji jej wyników stawiają organizatorki i organizatorów, interesariuszki i interesariuszy, badaczki i badaczy tego procesu przed licznymi wyzwaniami. W tej materii dostępna jest bogata literatura teoretyczna, także w języku polskim (Juchacz, 2015; Sroka, 2018; Gerwin, 2018; Zabdyr-Jamróż, 2020). Niestety – ze względów praktycznych – tylko niewielka część prac dotyczących deliberacji ma oparcie w analizie empirycznej (Andrzejewski, 2020). Dlatego każdy z przypadków stosowania panelu obywatelskiego czy podobnych technik współdecydowania (trwających wiele tygodni oraz angażujących dużą liczbę interesariuszek i interesariuszy) może stać się interesującym i pouczającym studium przypadku, korzystnym zarówno dla teoretyczek i teoretyków deliberacji, jak i dla osób zainteresowanych jej implementacją. Tak jest również w przypadku wrocławskim.

Niniejszy artykuł ma cel deskryptywny i krytyczno-normatywny. Po pierwsze, ma przybliżyć te aspekty I WPO, które nie zostały przedstawione w zaprezentowanym przez miasto Wrocław raporcie końcowym. Autor posiłkuje się tu analizą dokumentów, własnymi obserwacjami oraz danymi pozyskanymi z wywiadów indywidualnych. Panel Obywatelski został poddany analizie przez umiejscowienie w szerszym kontekście współczesnej teorii demokracji deliberacyjnej, w której to teorii zwraca się uwagę na relację deliberacji z jej otoczeniem systemowym, a także na występujące w niej relacje władzy.

Autor artykułu pełnił funkcję obserwatora I WPO. Do tej roli zostały wyznaczone cztery osoby. Była ona odgrywana jawnie, bez możliwości zabierania głosu podczas obrad i wpływania na procedowanie i wyniki panelu. Umożliwiła jednak obserwację zarówno części edukacyjnej Panelu, która była transmitowana on-line, jak i części deliberacyjnej z uczestnictwem jedynie osób zaproszonych. Część ta nie była nagrywana, a główne fakty i informacje na temat przebiegu Panelu w tych dniach zostały zapisane przez autora. Po Panelu zostało także zorganizowane spotkanie warsztatowe z obserwatorkami i obserwatorami, ekspertkami i ekspertami oraz przedstawicielkami i przedstawicielami stron społecznych, w których osoby te dzieliły się swoimi obserwacjami i uwagami dotyczącymi organizacji i przebiegu Panelu.

Materiały zebrane podczas desk researchu zostały udostępnione przez organizatora wydarzenia i zawierały całość komunikacji z osobami uczestniczącymi w Panelu (zaproszenie, program i agenda, informacje o Panelu oraz dokumenty informacyjne przesłane przez ekspertki i ekspertów). Dalszej analizie poddane zostały także materiały dostępne na stronie Urzędu Miejskiego we Wrocławiu.

Uzupełnieniem powyższych materiałów były prowadzone wywiady indywidualne z uczestniczkami i uczestnikami. Ich głównym celem było badanie motywacji osób

uczestniczących w Panelu, którego wyniki i szersze omówienie zostały opublikowane w osobnym artykule (Cichosz, Ufel, 2021). W związku z tym w poniższym tekście wypowiedzi osób badanych mają jedynie charakter uzupełniający w takim zakresie, w jakim dotyczą głównych analizowanych tu kwestii. Podczas pierwszych dwóch dni Panelu przeprowadzone zostały 22 wywiady wstępne (Ww), a po jego zakończeniu kolejnych 8 wywiadów pogłębionych (Wp). Wywiady wstępne obejmowały pytania o motywacje i oczekiwania uczestniczek i uczestników Panelu. Połowa badanych osób została wytypowana na podstawie największej aktywności, z kolei druga połowa została wybrana losowo, z zachowaniem reprezentatywności w podziale na płeć i wiek. Wywiady pogłębione miały charakter częściowo ustrukturyzowany i odbyły się po zakończeniu Panelu. Padały w nich pytania o to, czy Panel spełnił zakładane w nim oczekiwania; czy zmieniła się opinia panelistek i panelistów w przedmiocie deliberacji i pod wpływem czego to nastąpiło; czy mają poczucie, że ich zdanie zostało wysłuchane; jak oceniają organizację Panelu. Zaproszenia do wywiadów zostały rozesłane do wszystkich uczestniczek i uczestników Panelu, a udział w nich wzięły wszystkie osoby, które wyraziły tym zainteresowanie.

Analiza zebranych materiałów opierała się na analizie treści wypowiedzi, dokumentów i wywiadów, a także obserwacji dotyczących formalnego przebiegu Panelu poczynionych przez autora. Wynikająca z nich dalsza analiza i ocena I WPO została dokonana na podstawie systemowego ujęcia deliberacji (Mansbridge et al., 2012), które kieruje uwagę osób badających na relacje między deliberacyjnymi minipublikami a otaczającym je systemem politycznym. Podejście to – z jednej strony – pomaga analizować epistemiczny, etyczny i inkluzyjny wpływ deliberacji na system polityczny, z drugiej – uwypukla polityczny wpływ instytucji, które deliberację powołują i wdrażają jej efekty. Szczególną uwagę zwraca się tu też na rolę ekspertek i ekspertów oraz dyskursów politycznych w kształtowaniu wyniku deliberacji (Zabdyr-Jamróż, 2020: 245–265), a także na wciąż niedocenione w literaturze role przywódcze, charakteryzujące przede wszystkim wpływ moderatorek i moderatorów na przebieg i wynik dyskusji.

I Wrocławski Panel Obywatelski w kontekście teorii demokracji deliberacyjnej

W ramach idei demokracji deliberacyjnej, której historia trwa już niemal cztery dekady, wyróżnia się na cztery generacje (Elstub et al., 2016). W dwóch pierwszych miała ona charakter teoretyczny i polegała na tworzeniu modeli idealistycznych deliberacji, a następnie ich krytyce i złagodzeniu rygorystycznych wymogów w celu

dostosowania ich do warunków współczesnej praktyki. Pojawiły się one w obliczu coraz bardziej ewidentnego kryzysu demokracji reprezentatywnej, której powojenne sukcesy zostały przyćmione przez problemy oligarchizacji, mediatyzacji, alienacji partii politycznych i pogorszenia jakości debaty publicznej. W reakcji na te problemy pojawiły się postulaty redefinicji sposobów, w jaki kreuje się sferę publiczną, i budowy nowych mechanizmów demokratycznego podejmowania decyzji. Deliberacja, rozumiana jako praktyka racjonalnego dochodzenia do porozumienia (konsensusu) w sprawach publicznych, została zaproponowana właśnie jako podstawa nowego modelu demokracji.

Genezy samej koncepcji panelu obywatelskiego należy natomiast doszukiwać się w trzeciej generacji teorii, która jest związana z tzw. zwrotem instytucjonalnym (Dryzek, 2010). To właśnie wówczas praca A. Funga (2007) dała podstawy do rozwijania koncepcji deliberacji w minipublicznościach, czyli grupach ograniczonych najczęściej do 25 osób. Dostarczone przez Funga uzasadnienie, łączące statystyczne metody doboru próby z deliberacją dążącą do konsensusu, pozwoliło na rozwijanie technik i metod deliberacji z pominięciem problemu skali, czyli wymogu zaangażowania w nią wszystkich obywateli. To w nawiązaniu do tego założenia powstały na początku XXI w. liczne techniki deliberacyjnej partycypacji, takie jak komórki planujące (Smith, 2012), sądy obywatelskie (Ackerman, Fishkin, 2004: 202), obywatelski przegląd inicjatyw (Gastil, 2014) czy właśnie panel obywatelski.

Spośród wyżej wymienionych technik panel obywatelski wyróżnia się tym, że angażuje stosunkowo najwięcej osób – wśród podobnych rozwiązań jedynie w sondażach deliberatywnych (Fishkin, Luskin, 2005) jest podobna lub większa liczba osób uczestniczących. Liczba uczestniczek i uczestników panelu obywatelskiego zazwyczaj jest bliska 75, ale może to być nawet 200 losowo wybranych osób (Smith, Setälä, 2018: 301). Panel trwa też zazwyczaj aż kilka tygodni, w których panelistki i paneliści najpierw zapoznają się ze szczegółową wiedzą ekspercką, zadają dodatkowe pytania oraz – w kolejnej, drugiej fazie – dyskutują aż do sformułowania rekomendacji cieszących się poparciem bliskim konsensusu. W Polsce decyzje w panelu obywatelskim podejmowano najczęściej większością kwalifikowaną co najmniej 80% głosów. Powyższe zasady zostały szczegółowo opisane w cytowanej już publikacji M. Gerwina (2018), który zainicjował powołanie pierwszego panelu obywatelskiego w Gdańsku oraz doradzał w procesie organizacji kolejnych na terenie Polski. Tak było również w badanym tu przypadku. I WPO został zorganizowany na wzór metody opisanej przez Gerwina, w związku z tym można go wpisać w tworzący się polski model panelu obywatelskiego.

Teoretycznym zapleczem pojawiających się w trzeciej generacji praktyk deliberacyjnych jest tzw. zwrot systemowy, czyli czwarta generacja teorii deliberacji

(Mansbridge et al., 2012), w ramach której umieszcza się dotychczasowe rozważania o demokratyczności poszczególnych rozwiązań w szerszym spektrum systemów politycznych. Mówi się w tym kontekście o „podziale pracy” w systemach demokratycznych między ciała deliberacyjne i niedeliberacyjne, tj. władze wykonawcze i ustawodawcze wybierane w wyborach, ale także urzędniczki i urzędników, media i akademię, otoczenie gospodarcze, organizacje trzeciego sektora czy ruchy społeczne (Carayannis, Barth, Campbell, 2012). Choć demokratyzacja systemu politycznego przez deliberację jest kluczowym punktem podejścia systemowego, to w analizie procesu decydowania publicznego trudno mówić o demokratycznej partycypacji jako jedynym uzasadnieniu podejmowania danych działań, tym bardziej że wątpliwości co do demokratyczności procesu deliberacji jest dużo zarówno w literaturze naukowej, jak i w dyskursie publicznym (Machin, 2020; Saward, 2021; Asenbaum, 2022). Dlatego zasadne jest analizowanie deliberacji przez pryzmat innych korzyści, których można się po niej spodziewać: epistemicznych (głębsze zrozumienie problemu, wypracowywanie argumentów), etycznych (rozwiązywanie konfliktów) oraz inkluzyjnych (włączanie przedstawicielek i przedstawicieli grup wykluczonych w proces decyzyjny) (Mansbridge et al., 2012: 11–12).

Podejście systemowe sugeruje zatem uwzględnienie w analizie zarówno szerokiej kategorii interesariuszek i interesariuszy deliberacji oraz relacji między nimi, jak i całej gamy potencjalnych jej efektów. Istotna wydaje się tu też uwaga D. Stone (2012: 3), która sugeruje, by w każdym elemencie politycznego procesu decyzyjnego widzieć wymiar polityczny, związany z konfliktem interesów oraz nierozłącznością celów politycznych i programowych (*politics* oraz *policy*) organizujących panel przedstawicielek i przedstawicieli oraz doradczyń i doradców władz publicznych.

Badanie przejawów deliberacji zawsze jest dla badaczy wyzwaniem. Najpopularniejsze metody zakładają badanie jakości dyskursu (Steenbergen et al., 2003: 27–30), jego kognitywnej złożoności (Wyss, Beste, Bächtiger, 2015: 637) lub odpowiedniego poparcia dla danej konkluzji (Friberg-Fernros, Schaffer, 2014). Powyższe analizy wymagają jednak dostępu do dokładnych zapisów przebiegu deliberacyjnej argumentacji, które w toku panelu nie zostały zarejestrowane. Dlatego z myślą o opisie I WPO, który będzie uwzględniał zarówno kwestię podejścia systemowego, jak i paradoksy polityczności w decydowaniu publicznym, poniższa analiza opiera się na podejściu hermeneutycznym, które skłania do postawienia następujących pytań: Kto? Co? Gdzie? Jak? W jakim celu? (Kaplan, 1993: 172–178). Pozwala ono na określenie celu panelu oraz wskazanie jego głównych interesariuszek i interesariuszy oraz na analizę ich ról przywódczych – tego, w jakim stopniu kształtowali sam proces, warunki jego przeprowadzenia oraz ostateczne decyzje.

Podstawowe informacje o badanym wydarzeniu

Obrady I WPO odbywały się od 3 września do 3 października 2019 r. Obejmowały spotkanie inauguracyjne, a następnie przez pięć kolejnych sobót panelistki i paneliści brali udział w dwóch dniach edukacyjnych oraz trzech deliberacyjnych. Do panelu zostało zaproszonych 75 osób, z czego faktycznie w co najmniej 5 z 6 spotkań wzięło udział 69 osób i tyleż było uprawnionych do końcowego głosowania nad rekomendacjami. Zgodnie z informacjami udostępnionymi przez Fundację Dom Pokoju zmniejszenie liczby uczestniczek i uczestników nie wpłynęło znacząco na reprezentatywność tej grupy, choć spowodowało lekką przewagę osób w wieku 40–64 w stosunku do kohorty 18–39, a także lekką nadreprezentację osób z wyższym wykształceniem wobec tych z podstawowym, a także tych, które preferują komunikację zbiorową wobec komunikacji pieszej. Kwestia zbyt małej reprezentacji osób młodych pojawiła się zresztą także w wywiadach: „Zastanawiam się, dlaczego jest tak mało młodych osób. Być może organizatorzy powinni wziąć pod uwagę także studentów, którzy we Wrocławiu nie są zameldowani” (Ww_22). „Jedną z moich koleżanek była jedyną reprezentantką kategorii 18–24. (...) Rodzi to wątpliwości dotyczące tego, jak było przeprowadzone losowanie” (Wp_6). Szczegółowe informacje dotyczące doboru próby reprezentatywnej pod kątem wieku, wykształcenia, osiedla zamieszkania oraz preferowanego środka transportu zostały przedstawione w raporcie sporządzonym przez gminę Wrocław (Fundacja Dom Pokoju, 2020: 6–27).

Ponadto w Panelu brali udział zaproszone ekspertki i zaproszeni eksperci (14 osób z 12-minutowymi wystąpieniami), przedstawicielki i przedstawiciele stron rekrutowanych z organizacji społecznych – wrocławskich ruchów miejskich, rad osiedla, stowarzyszeń zajmujących się transportem i ekologią oraz Partii Zieloni (w sumie 20 stron, po 6 minut na każdą wypowiedź). Swoje prezentacje wprowadzające do tematu przedstawiali też urzędniczki i urzędnicy wrocławskiego magistratu (4 wystąpienia po 15 minut). Dodatkowo rolę w przygotowaniu i przeprowadzeniu Panelu odgrywał także koordynator wyłoniony w publicznym przetargu (Fundacja Dom Pokoju) oraz Zespół Monitorujący.

Uczestniczkom i uczestnikom Panelu zostały postawione dwa pytania:

- 1) Jaki środek transportu publicznego powinien połączyć centrum miasta z osiedłami Jagodno, Maślice, Muchobór Wielki, Ołtaszyn, Psie Pole – autobus czy tramwaj?
- 2) Czy dla podniesienia jakości życia i w trosce o środowisko wprowadzić w mieście strefy o szczególnych zasadach poruszania się, np. ograniczenia wjazdu pojazdów o określonym typie silników, opłaty za wjazd, strefy ruchu pieszego, rozwój strefy płatnego parkowania?

Warto dodać, iż kwestie środowiskowe zostały dodatkowo uwzględnione podczas konsultacji społecznych ze stronami zainteresowanymi tematyką Panelu. Zadaniem panelistek i panelistów było dogłębne przestudiowanie tematyki, wysłuchanie głosów eksperckich i stron, a następnie wspólne wypracowanie rekomendacji, które pomogą rozwiązywać dane problemy. Dodatkowe rekomendacje były też zgłaszane przez strony, ekspertki i ekspertów oraz – drogą elektroniczną – mieszkańcy i mieszkańcy Wrocławia niebiorących udziału w Panelu. Zgodnie z deklaracją prezydent Wrocławia za wiążące miał uznać te rekomendacje, które cieszyły się poparciem co najmniej 80% panelistek i panelistów, a dodatkowo rozważyć te, których poparcie znalazło się w granicach 65–80% głosów.

Analiza celów I Wrocławskiego Panelu Obywatelskiego

Ze względu na zasięg przedmiotowy i czasowy wydanych rekomendacji (niektóre z nich wyznaczają horyzont realizacji na 2035 r.) autor niniejszej analizy skupił się jedynie na procesie planowania i implementacji I WPO. Chociaż ocena wdrożenia rekomendacji jest również istotna, to jej dokonanie będzie możliwe dopiero po czasie. Należy jednak zaznaczyć, iż w odpowiedzi na wyniki Panelu Urząd Miejski Wrocławia opublikował komentarz, w którym spośród 50 wiążących rekomendacji 30 uznał za możliwe do realizacji w całości, a pozostałe 20 za możliwe do realizacji z pewnymi zastrzeżeniami (Urząd Miejski Wrocławia, 2020b).

W kontekście I WPO pozornie wydaje się, że celem było wypracowanie konkretnych rozwiązań – materialnych i normatywnych – w zakresie miejskiej polityki transportowej. Pewne wątpliwości budzi jednak kontekst zadania pytań – wszak tematyka ta obecna jest w oficjalnych dokumentach miejskich, opracowanych zarówno we współpracy z ekspertkami i ekspertami, jak i w ramach szerokich konsultacji z mieszkańcami i mieszkańcami Wrocławia. Należy zwrócić tu uwagę na dwa akty prawne opublikowane w ostatniej dekadzie: uchwałę nr XLVIII/1169/13 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 19 września 2013 r. w sprawie Wrocławskiej polityki mobilności oraz uchwałę nr VIII/194/19 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 11 kwietnia 2019 r. w sprawie przyjęcia „Planu Zrównoważonej Mobilności Miejskiej dla Wrocławia”. Ta druga uchwała została ogłoszona niedługo przed rozpoczęciem Panelu, a przed jej podjęciem odbyły się konsultacje społeczne. Dlatego wydaje się, że celem władz było jednak przede wszystkim wzmocnienie legitymizacji polityki inwestycyjnej w zakresie równoważenia transportu miejskiego (wydzielania buspasów i budowy podniesionych przystanków tramwajowych, dalszych inwestycji w infrastrukturę zbiorową i rowerową), szczególnie że ta spotkała się z głośną publiczną krytyką ze

strony „Gazety Wrocławskiej” oraz środowiska kierowców w mediach społecznościowych. Dodatkowy głos poparcia ze strony mieszkanki i mieszkańców – w tym tych, dla których samochód jest preferowanym środkiem transportu – może stać się istotnym elementem w działaniach public relations Urzędu, łączących wprowadzanie zmian z wymogami cyklu wyborczego.

Wśród interesariuszek i interesariuszy, którzy byli zainteresowani realizacją swoich celów w Panelu Obywatelskim, można także wymienić strony społeczne. Uszczegółowienie pytań, do którego doszło w trakcie konsultacji (Fundacja Dom Pokoju, 2020: 30), wskazuje na to, iż aktywistki klimatyczne i miejskie oraz aktywiści klimatyczni i miejscy dążyli do podkreślenia już w samych pytaniach trzech kwestii: ochrony środowiska, priorytetu transportu zbiorowego oraz szerokiego wachlarza narzędzi związanych z organizowaniem specjalnych stref ruchu i parkowania. Wprowadzenie tej problematyki *implicite* w pytaniach służy nakierowaniu na te kwestie uczestniczek i uczestników Panelu, a zatem realizacji celu związanego z promowaniem określonych norm i wartości.

Wiele różnych celów i motywacji prezentują również uczestniczki i uczestnicy Panelu, np. motywacje odnoszące się do wszystkich trzech efektów deliberacji wymienione przez J. Mansbridge: epistemiczne (dzielenie się własną wiedzą i doświadczeniem eksperckim w tematyce Panelu), etyczne (pogodzenie skonfliktowanych grup korzystających z transportu samochodowego, rowerowego i pieszego) oraz inkluzyjne (rzecznictwo grup uznanych za wykluczone, szczególnie osób starszych i pieszych) (Cichosz, Ufel, 2021: 12–14). Część osób wyrażała także motywacje polityczne, np. wzięcie udziału „w bezprecedensowym wydarzeniu” (Ww_11), chęć poznania tej metody, socjalizacji, ale także wywarcie presji na władze (Cichosz, Ufel, 2021: 15).

Role interesariuszek i interesariuszy w przebiegu I Wrocławskiego Panelu Obywatelskiego

Dla analizy procesu deliberacji istotna jest – oprócz etapu inicjacji i określenia celu – rola, jaką poszczególne aktorki i poszczególne aktorzy odgrywają w sferze merytorycznej (dyskursywnej) z perspektywy zarówno wyznaczania obszaru oraz zakresu deliberacji, jak i wypełnienia jej treścią. Z tej perspektywy władze Wrocławia nie spełniały już tak decydującej funkcji. Widać to szczególnie w organizacji dni eksperckich, w których rola Urzędu Miejskiego ograniczyła się do formalnego przywitania uczestniczek i uczestników Panelu oraz przygotowania trzech wystąpień wprowadzających, przedstawiających perspektywę poszczególnych działów administracji (Fundacja Dom Pokoju, 2020: 31–32). Władze nie wchodziły w dyskusję

z ekspertkami i ekspertami czy stronami, choć były czasem punktem odniesienia w wystąpieniach tych ostatnich. Nieco większą rolę Urzędu Miejskiego można wskazać na etapie komentowania rekomendacji w postaci wystosowanych do panelistek i panelistów uwag pomiędzy drugim a trzecim dniem deliberacyjnym (Urząd Miejski Wrocławia, 2020a). Omówienie tych uwag zajęło znaczną część ostatniego dnia Panelu, w którym była uzgadniana ostateczna formuła rekomendacji. W większości przypadków doprowadziło to do uszczegółowienia lub poprawienia rekomendacji tak, aby odpowiadały stanowi prawnemu i faktycznemu. Jednocześnie w procesie deliberacji uczestniczki i uczestnicy upewniali się, że uwzględnienie tych uwag nie spowoduje znacznej zmiany brzmienia intencji, choć w niektórych przypadkach było to tak odebrane. Niektóre osoby uczestniczące w Panelu wyrażały daleko idący sceptycyzm wobec intencji władz i tego, czy faktycznie chcą one szczerze rozmawiać z mieszkankami i mieszkańcami Wrocławia: „Czuję się strasznie oszukany, czuję, że biorę udział w jakimś politycznym planie Jacka Sutryka. Że te pytania są tendencyjne, że mamy odpowiedzieć «tak» albo «nie», a nie wypracować rozwiązania, do czego służy Panel. (...) Czuję, że tu jest pozór jakiejś władzy, jakiejś decyzyjności, ale to jest pozór po prostu i niewiele więcej” (Ww_11).

Z powodu takiej postawy wobec władz lokalnych większe znaczenie w kształtowaniu ram i treści obrad Panelu miały opinie, doświadczenia i interesy samych panelistek i panelistów, ale także przekaz, z którym do nich się zwracają strony ekspercka oraz społeczna. W krótkich wystąpieniach, do których dochodziło w ściśle moderowanym czasie, przedstawili oparte na naukowych badaniach dane, a także pokazali liczne sposoby radzenia sobie z problemami typowymi dla komunikacji w dużym mieście. Każde wystąpienie było następnie przedmiotem sesji pytań. Warto zauważyć, iż moderatorki panelu zmieniały formułę tej części. W pierwszej kolejności wprowadzono możliwość zgłoszenia pytań, na które nie wystarczyło czasu w trakcie panelu. Do tych pytań odnosili się następnie ekspertki i eksperci, a panelistkom i panelistom odpowiedzi przekazywane były zdalnie. Drugiego dnia edukacyjnego wprowadzono zasadę, aby pytania przed zadaniem ekspertkom i ekspertom czy stronom były najpierw dyskutowane w grupach tworzonych przez 6–8 osób. W przeprowadzonych wywiadach panelistki i paneliści podkreślali ciekawość oraz przydatność większości wystąpień, lecz wskazywali na zbyt skrócone skondensowanie tych wystąpień w czasie: „Jest bardzo dużo wystąpień ekspertów i spore nagromadzenie wiedzy” (Ww_14); „Mało czasu poświęcono na te wystąpienia eksperckie (...), trwały 10 min, były często ucinane w połowie, eksperci nie mieli jak tej wiedzy przekazać” (Wp_2); „Za dużo wiedzy na raz, często eksperci się powtarzali (...). W stosunku do samej deliberacji wystąpienia eksperckie były za wcześnie” (Wp_6). Ostatecznie wiele z tematów poruszonych w ciągu dwóch dni edukacyjnych – mimo że budziły zainteresowanie – nie

przebiło się jako element późniejszych deliberacji. Dodatkowo należy także wspomnieć o tym, iż część wystąpień eksperckich odbyła się on-line, co utrudniło odbiór prezentowanej wiedzy, a czasem powodowało dodatkowe trudności techniczne.

Najważniejsza funkcja w procesie deliberacji przypadła Fundacji Dom Pokoju, której pracowniczki i pracownicy wcielili się w rolę organizatorek i organizatorów oraz moderatorek i moderatorów deliberacji. W przeprowadzonej po panelu dyskusji przyznali, że wychodzili oni z założenia, iż ich wpływ merytoryczny na dyskusję ma być możliwie mały. W podobny sposób zostało to odebrane przez panelistki i panelistów: „Szacunek dla organizatorów, że udało im się skleić ten rozklejony naród, 75 osób i każde w swoją stronę (...). Ich wypowiedzi były wsparciem merytorycznym, a nie lobbującym za danymi” (Wp_6). Jak się wydaje, rola moderacji okazała się kluczowa w kształtowaniu rekomendacji oraz ostatecznego ich poparcia: „Bardzo mi się podobał ogrom pracy włożony przez organizatorów, by wspierać dyskusję i mieszkańców w dochodzeniu do porozumienia. Szczególnie pod koniec panelu było to bardzo potrzebne, by nakierowywać rozmowę na merytoryczne tory” (Wp_7). To oni strukturyzowali dyskusję, a w momencie, w którym kończył się czas na podjęcie decyzji, podejmowali działania służące ograniczeniu dyskusji w celu zamknięcia katalogu rekomendacji. W zdecydowanej większości przypadków ograniczało się to do sugestii dotyczących „formalnego” ujęcia diskutowanych kwestii, choć czasem inicjatywy te bezpośrednio dotyczyły meritum. Trzeba jednak zwrócić uwagę na to, iż w przypadku jakichkolwiek protestów czy głosów przeciwnych ze strony uczestniczek i uczestników Panelu były one uwzględniane, a ocena działań moderacyjnych przedstawiona w wywiadach indywidualnych była bardzo pozytywna.

W efekcie sprawnych działań moderacyjnych, które były nakierowane na efekt w postaci wypracowania rekomendacji we wszystkich obszarach Panelu, dni deliberacyjne przyniosły wypracowanie wielu rekomendacji, które ostatecznie uzyskały poparcie ponad 80% panelistek i panelistów (w niektórych wypadkach nawet 98%). Nie jest to zaskakujące, jeżeli przeanalizuje się proces ich powstawania. Zdecydowanie większość czasu podczas trzech dni deliberacyjnych przeznaczono na pracę nad ostatecznym kształtem wypracowanych w pierwszym dniu pomysłów, eliminując już na tym etapie propozycje cieszące się najmniejszym zainteresowaniem. Dodatkowy wpływ na takie poparcie miał raczej jednoznaczny przekaz ekspertek i ekspertów oraz stron, wskazujący na korzyści płynące z komunikacji tramwajowej, a także właśnie działania moderujące Panel, które sprzyjały budowaniu konsensusu wokół zgłoszonych do ostatecznego głosowania rekomendacji.

Różne role przywódcze ujawniły się także wśród samych panelistek i panelistów. Sposób organizacji dni deliberacyjnych pozwalał na włączenie się w dyskusję jak największej liczby osób, gdyż odbywały się one w losowo dobieranych grupach

o różnych liczebnościach (5, 10 lub 20 osób) czy wreszcie podczas dyskusji plenarnych. Pozwoliło to na zrównoważenie wpływu osób, które były szczególnie aktywne w dyskusji. Warto też zwrócić uwagę na jakość wkładu poszczególnych aktywnych uczestniczek i uczestników. Część z nich z chęcią dyskutowała o nowych pomysłach, przypominając wypowiedzi poszczególnych ekspertów i stron oraz odwołując się merytorycznie do wcześniejszych wypowiedzi. Osoby te stawały się często liderkami i liderami dyskusji w znaczeniu nie tylko narzucania swojego zdania, lecz także godzenia go z argumentacją i stanowiskiem pozostałych. Wśród uczestniczek i uczestników byli też jednak tacy, których można nazwać „wojowniczkami i wojownikami jednej sprawy” (Cichosz, Ufel, 2021: 15–16) – nie byli oni zainteresowani zmianą swojego zdania ani merytoryczną argumentacją, a jedynie walką o uwzględnienie ich jednostkowych postulatów w ostatecznych rekomendacjach.

Analiza krytyczna – błędy i słabe strony I Wrocławskiego Panelu Obywatelskiego

Panel obywatelski jako nowa i relatywnie złożona formuła partycypacji stawia organizatorki i organizatorów oraz inicjatorki i inicjatorów przed licznymi wyzwaniami. Komentarz zawarty w niniejszym artykule dotyczy czterech obszarów problemowych, które jawią się jako kluczowe w perspektywie dalszego doskonalenia deliberacyjnych innowacji społecznych.

Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na przedmiot Panelu. Temat okazał się zdecydowanie zbyt szeroki jak na 5 dni obrad, a dodatkowo sposób jego sformułowania został odebrany jako zbyt zamknięty względem złożoności problemu. Panelistki i paneliści w rozmowach po zakończeniu obrad wskazywali na to, iż precyzyjne sformułowanie „autobus czy tramwaj?” może spowodować odrzucenie przez władze miejskie wszelkich innych rekomendacji odpowiadających na pytanie o zasady skomunikowania peryferii Wrocławia z centrum, np. za pomocą szybkiej kolei miejskiej. Co więcej, brak jasności co do zakresu czasowego czy dostępnego budżetu spowodował, że poziom rekomendacji wahał się pomiędzy bardzo szczegółowym a bardzo ogólnym, jednocześnie pozostawiając kwestie finansowe poza zakresem rozważanych problemów. Wydaje się, że szczególnie te ostatnie były istotne dla miasta, o czym mogą świadczyć chociażby pierwsze dwa wystąpienia z dnia inauguracyjnego. Jednak oprócz dosyć ogólnych wypowiedzi o wysokich kosztach budowy linii tramwajowych przedmiot deliberacji nie został wprost skonkretyzowany w kontekście finansowych ograniczeń i możliwości inwestycyjnych miasta.

Kolejnym problemem była prezentacja wiedzy eksperckiej. Choć była ona doceniona, to jej nagromadzenie jeszcze przed rozpoczęciem faktycznej deliberacji – czyli na etapie zdefiniowania jej ram, rozpoznania potrzeb merytorycznych i realnych problemów, które należy rozwiązać – spowodowało, że duża jej część nie została odpowiednio wykorzystana. Ekspertki i eksperci mieli także możliwość skomentowania rekomendacji, lecz ta formuła ich włączenia się w Panel została wykorzystana jedynie szczątkowo. Komentarze poszczególnych ekspertek i ekspertów oraz stron zostały przedstawione podczas ostatniego dnia Panelu, a także opublikowane na stronie internetowej (Urząd Miejski Wrocławia, 2020a). Wśród panelistek i panelistów pojawiła się także konfuzja co do różnicowania ról ekspertek i ekspertów oraz stron społecznych, które *de facto* występowały w roli lobzystek i lobzystów, adwokatów i adwokatów konkretnych rozwiązań. Mogło to wprowadzić dezorientację co do faktycznej wartości prezentowanych stanowisk. Wzmagало to także uczucie chaosu i niezrozumienia, biorące się z tego, że przed faktycznym rozpoczęciem etapu deliberacyjnego jego idea i założenia nie były dobrze zrozumiane przez wiele uczestniczek i wielu uczestników Panelu.

Powyższa uwaga dotyczy także samego procesu formułowania, wyboru i głosowania rekomendacji. Wobec braku jasnych procedur – te w większości były formułowane *ad hoc* przez organizatorki i organizatorów – oraz skomplikowanych reguł głosowania pojawiały się wątpliwości co do celowości niektórych dyskusji. Wiele czasu, który mógł zostać poświęcony na dalszą analizę problemów komunikacyjnych Wrocławia lub wypracowanie nowych, kreatywnych rozwiązań, zostało spożytkowane na debatę nad sprawami techniczno-formalnymi, w tym przygotowanie rekomendacji do ich ostatecznego kształtu. Miało to różne skutki, gdyż – jak już wskazano – wpłynęło to pozytywnie na powszechne poparcie dla rekomendacji, ale spowodowało, iż znaczna część czasu przeznaczonego na deliberację została wypełniona sprawami technicznymi.

Należy także ponownie przyjrzeć się funkcjonowaniu organizatorek i organizatorów oraz moderatorek i moderatorów. Ich rola – jak się wydaje kluczowa – została przez uczestniczki i uczestników oceniona bardzo dobrze. W toku obserwacji pierwszego dnia deliberacyjnego, w którym dyskusja odbywała się przy stolikach, można było zauważyć różne sposoby angażowania się i interweniowania w dyskusje przez osoby moderujące, w tym w jej warstwę merytoryczną. Symboliczna wydaje się tu zaobserwowana przez autora sytuacja, podczas której dyskusja odbywała się przy trzech stolikach. Przy jednym z nich moderatorka odsunęła się od panelistek i panelistów i nie wchodziła z nimi w żadne interakcje; przy drugim nadzorowała dyskusję, stojąc blisko stolika i odpowiadając na pojawiające się pytania; natomiast przy trzecim stoliku moderator postanowił wejść z uczestniczkami i uczestnikami

w aktywną dyskusję na temat ram prawnych (miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego), które ograniczają zakres możliwych do zaproponowania w trakcie Panelu rozwiązań. Pomimo tych różnic każda z tych trzech osób uznała swoje zachowanie za neutralne. Bierze się to z charakterystycznego dla idealnego typu deliberacji przeświadczenia, że w procesie deliberacji jedyny uzasadniony wpływ może być oparty na sile racjonalnej argumentacji. Niemniej jednak organizatorki i organizatorzy sprawnie wypełnili swoje funkcje, co wynikało z intuicji podbudowanej dużym doświadczeniem oraz kompetencjami mediacyjnymi, jakie nabyli podczas organizacji konsultacji i działań społecznych w innej formule. Sukces Panelu wyrażony liczbą rekomendacji o poparciu ponad 80% i ponad 65%, a także oceną samych panelistek i panelistów w dużej mierze opiera się na zaangażowaniu i pracy moderacyjnej. Same organizatorki i sami organizatorzy podkreślali jednak, że ich rola miała być neutralna, ale nie opierali swoich działań na żadnym kodeksie czy świadomie ustalonych zasadach.

Podsumowanie

Z analiz odnoszących się do I WPO należy wyciągnąć trzy najważniejsze wnioski, które mogą w przyszłości usprawnić organizację praktyk deliberacyjnych. Choć mają one źródło w obserwacjach empirycznych, wskazują również na najważniejsze wyzwania teoretyczne, dostarczając empirycznych obserwacji do ich weryfikacji, tudzież w ogóle wskazując na konkretne braki w teorii.

Po pierwsze, przed podjęciem decyzji o organizacji panelu należy dokładnie przeanalizować sytuację pod kątem założonych celów i określonego problemu. Trzeba przede wszystkim mieć na uwadze to, że praktyki deliberacyjne zakładają pogłębioną i wielowątkową analizę danej kwestii, dlatego powinna być ona możliwie wąsko i precyzyjnie zdefiniowana. W przypadku złożonej problematyki i konkretnych potrzeb epistemicznych warto rozważyć inne formy deliberacji, które angażują mniej osób i pozwalają dzięki temu na dłuższą i bardziej dokładną deliberację (np. panele technologiczne). Można także postawić na praktyki takie, jak sądy obywatelskie czy komórki planujące, które mogłyby mieć charakter cykliczny lub ciągły. Spowodowałyby to wzrost zrozumienia i zaufania do tego typu praktyk przez wszystkie interesariuszki i wszystkich interesariuszy, przede wszystkim mieszkanki i mieszkańców oraz władze. Panel obywatelski może być skuteczny w realizacji celów zarówno epistemicznych, jak i obywatelskich, ale podstawowym warunkiem jest odpowiednie zdefiniowanie jego problematyki oraz ram.

Przypadek I WPO pokazuje, że stosowane powszechnie klasyfikacje celów deliberacji podkreślające jej epistemiczny, etyczny oraz inkluzyjny charakter (Gutmann, Thompson, 2004; Habermas, 2005; Mansbridge et al., 2012) należy dodatkowo uzupełnić o wymiar polityczny. Ma to dwojakie konsekwencje, gdyż wpływa na zrozumienie roli panelu w lokalnym systemie politycznym, a w konsekwencji na jego zawartość przedmiotową. Panel należy traktować jako narzędzie władzy politycznej wykorzystywane w celach nie tylko konsultacji czy wypracowania polityk publicznych (*policy*), lecz także zdobycia zysków politycznych (*politics*) (zob. Stone, 2012: 3). Prowadzone ostatnio badania sugerują także, że wraz z pojawianiem się kolejnych instancji deliberacji intersariuszki i interesariusze – w tym instytucje publiczne – będą się niejako „uczyć” deliberacji tak, aby wykorzystywać ją do realizacji partykularnych interesów (Heath, 2021). W konsekwencji można się spodziewać, że tematyka paneli czy innych rozwiązań deliberacyjnych będzie promować umiarkowane rozwiązania, niewykraczające poza hegemoniczny rdzeń dyskursu (Machin, 2020). Wnioski te wydają się potwierdzane szczególnie przez kolejne panele klimatyczne (Sandover, Moseley, Devine-Wright, 2021; Wells, Howarth, Brand-Correa, 2021), które – analogicznie do I WPO – okazują się wypracowywać mniej zaawansowane rozwiązania niż już istniejące miejscowe plany adaptacji. Teoretyczne uwzględnienie celów politycznych w szeregu celów paneli obywatelskich jest zatem istotnym elementem służącym do oceny przydatności WPO jako narzędzia do rozwiązania konkretnego problemu.

Po drugie, już na etapie projektowania panelu należy uwzględnić aktywną rolę ekspertek i ekspertów, którzy są nie tyle dostarczycielkami i dostarczycielami obiektywnej wiedzy, ile przede wszystkim edukatorkami i edukatorami oraz zwolenniczkami i zwolennikami określonych opcji czy działań. S. Chambers (2017) wskazuje na to, jak łatwo deliberacja może zmienić się w elitystyczny model demokracji, w którym elity epistemiczne wypracowują rozwiązania, a deliberująca publika może je jedynie zaakceptować lub odrzucić. Rola ekspertów w procesie deliberacji powinna pozostać znacząca, choć warto byłoby inaczej zorganizować całą procedurę i pozwolić mieszkankom i mieszkańcom na co najmniej kilka godzin faktycznej dyskusji przed wysłuchaniem wystąpień eksperckich. Należałoby je także wyraźniej oddzielić od wystąpień stron społecznych, których rola jako lobbystek i lobbyistów za konkretnymi rozwiązaniami powinna być jasno i zrozumiale komunikowana wszystkim panelistkom i panelistom. Problem wiedzy eksperckiej jest szeroko rozważany w literaturze przedmiotu (Bandes, 2013; Holst, Molander, 2014; Roberts et al., 2020; Zabdyr-Jamróż, 2020). Uwaga badaczek i badaczy skupia się jednak przede wszystkim na tym, jak zachować obiektywność tego elementu deliberacji. Problem uwypuklony przez I WPO wskazuje na potrzebę uzupełnienia tych rozważań o kwestię odpowiedniej

prezentacji tej wiedzy eksperckiej, z uwzględnieniem ograniczeń i zdolności kognitywnych uczestniczek i uczestników praktyk deliberacyjnych.

Po trzecie, należy dopracować kwestię przywództwa w procesie deliberacji. To zagadnienie stanowi jeden z największych teoretycznych braków w literaturze przedmiotowej, ale powinno być zadaniem ważnym dla osób zajmujących się zarówno teorią, jak i praktyką deliberacji. Problemy te są bowiem powiązane, brak rozważań nad rolami przywódczymi i, szerzej, relacjami władzy w sytuacji deliberacyjnej jest jednym z elementów powodujących brak standaryzacji działań moderatorok i moderatorów (a także innych interesariuszek i interesariuszy mających kluczowy wpływ na przebieg deliberacji). W warstwie teoretycznej jest to jedna z najwyraźniejszych „luk” w teorii deliberacji, na co zwraca zresztą uwagę autor jedyne go artykułu systematycznie traktującego o tym problemie (Kuyper, 2012). Badacz ten sugeruje, że demokratyczne przywództwo powinno polegać na wzajemnej kontroli i znoszeniu się ról przywódczych moderatorok i moderatorów, lecz podejście to nie uwzględnia występowania przywództwa innych aktorek i aktorów zaangażowanych w deliberację. Co więcej, zakłada ono możliwość, a zarazem konieczność zmniejszania roli przywództwa w deliberacji. Jednocześnie w kontekście uznania za D. Stone (2012) inherentnej polityczności procesu deliberacji zadanie to wydaje się nie tylko niemożliwe, lecz także w pewnym sensie wręcz niepożądane. Tak długo, jak praktyki deliberacyjne nie będą „samoorganizującymi się” zbiorami, rola moderatorok i moderatorów jest absolutnie kluczowa dla przebiegu deliberacji i osiągnięcia przez nią wiążących konkluzji. Wymaga ona dokładnego przemyślenia i wskazania dobrych praktyk oraz zagrożeń, które wiążą się z nieuniknioną ingerencją moderatorki i moderatora w każdą dyskusję. Można wręcz stwierdzić, iż moderowanie deliberacji wymaga zupełnie nowych kompetencji, które będą się zawierać pomiędzy bezstronnością, stymulowaniem dyskusji a doprowadzeniem jej do spójnych i zgodnych z oczekiwaniami konkluzji. Przy okazji warto także przemyśleć możliwość deliberacyjnego uzgadniania tych ról, a także istotnych kwestii formalnych, takich jak organizacja samego głosowania czy szczegółowe zasady prowadzenia deliberacji. Jest to na pewno sposób na zwiększenie zaangażowania panelistek i panelistów oraz lepsze zrozumienie przez nich procedury, choć z pewnością jest to czasochłonne i powoduje konieczność wydłużenia samego procesu deliberacji.

Powyższe wnioski wskazują na potrzebę prowadzenia dalszych badań. Poprawianie błędów i podnoszenie kompetencji osób organizujących deliberację wymaga analizy porównawczej uwzględniającej podobne praktyki, w których wykorzystywano inne rozwiązania szczegółowe. Przede wszystkim badania polskie powinny zmierzać w kierunku lepszego rozpoznawania „polskiego modelu panelu obywatelskiego” oraz prowadzenia badań porównawczych, tak aby lepiej zrozumieć jego

genealogię, ewolucję oraz ograniczenia. Warto także – z zachowaniem świadomości kontekstu politycznego, instytucjonalnego i kulturowego – prowadzić badania porównawcze z panelami obywatelskimi, które przeprowadzono w krajach Europy Zachodniej, a których tematyka również dotyczyła komunikacji i ruchu w mieście. Wartościowym porównaniem dla przykładu wrocławskiego może być panel obywatelski w Kopenhadze z 2021 r., na którym był dyskutowany podobny problem (wprowadzenie stref ograniczonego ruchu i parkowania w centrum miasta) (Grabkowska, Nowicka, Sagan, 2021: 9). Uczestniczki i uczestnicy deliberacji nie wypracowywali jednak sami konkretnych rekomendacji, a deliberowali nad dwoma wcześniej przygotowanymi scenariuszami eksperckimi. Analiza porównawcza – z uwzględnieniem dodatkowych badań jakościowych, np. grup fokusowych lub wywiadów pogłębionych – może dostarczyć materiału do dalszej analizy roli wiedzy eksperckiej oraz celów deliberacji, a w pewnym sensie także ról przywódczych.

Dalszego monitorowania wymaga także wdrożenie rekomendacji I WPO, tym bardziej że niektóre z nich sięgają 2035 r. Wdrażanie projektów zgodnych z rekomendacjami, a także sposób ich komunikowania mogą świadczyć o relatywnym sukcesie (lub porażce) tych rozwiązań w oczach władz miasta, a przez to też o tym, czy Panel zrealizował zakładane cele polityczne. Porównań do I WPO nie uniknie się, jeśli władze miasta zdecydują się uruchamiać jego kolejne edycje lub odwoływać się do innych technik deliberacyjnych w przyszłości.

Oświadczenie o wkładzie poszczególnych autorów

Autor potwierdza, że jest jedynym twórcą tego artykułu i zatwierdził go do publikacji.

Oświadczenie o konflikcie interesów

Autor deklaruje, że badanie zostało przeprowadzone przy braku jakichkolwiek powiązań komercyjnych lub finansowych, które można by zinterpretować jako potencjalny konflikt interesów.

Oświadczenie o źródle finansowania

Artykuł powstał w ramach projektu „EUARENAS: Cities as Arenas of Political Innovation in the Strengthening of Deliberative and Participatory Democracy”, finansowanego ze środków Unii Europejskiej na badania i innowacje Horyzont 2020, nr grantu 959420.

Oświadczenie o etyce badawczej

Autor poświadczają, że opublikowane w tekście badania zostały przeprowadzone zgodnie z etyką badawczą afiliowanych uczelni.

Oświadczenie o dostępności danych badawczych

Surowe dane na poparcie wniosków niniejszej pracy zostaną udostępnione przez autora bez zbędnych zastrzeżeń.

Bibliografia

- Ackerman, B.A., Fishkin, J.S. (2004). *Deliberation Day*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Asenbaum, H. (2022). Beyond Deliberative Systems: Pluralizing the Debate, *Democratic Theory*, 9(1): 87–98. DOI: 10.3167/dt.2022.090106.
- Bandes, S.A. (2013). Emotion and Deliberation: The Autonomous Citizen in the Social World, *Nomos. Passions and Emotions*, 52: 189–211.
- Carayannis, E.G., Barth, T.D., Campbell, D.F. (2012). The Quintuple Helix innovation model: Global warming as a challenge and driver for innovation, *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 1(1): 1–12.
- Chambers, S. (2012). Deliberation and mass democracy. W: *Deliberative Systems* (52–71), J. Parkinson, J. Mansbridge (Eds.). Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9781139178914.004.
- Chambers, S. (2017). Balancing epistemic quality and equal participation in a system approach to deliberative democracy, *Social Epistemology*, 31(3): 266–276. DOI: 10.1080/02691728.2017.1317867.
- Cichosz, M., Ufel, W. (2021). W poszukiwaniu wzorców partycypacji w deliberacji publicznej. Badanie uczestników i uczestniczek I Wrocławskiego Panelu Obywatelskiego, *Wrocławskie Studia Politolologiczne*, 30: 7–19. DOI: 10.19195/1643-0328.30.1.
- Curato, N., Dryzek, J.S., Ercan, S.A., Hendriks, C.M., Niemeyer, S. (2017). Twelve key findings in deliberative democracy research, *Daedalus*, 146(3): 28–38. DOI: 10.1162/DAED_a_00444.
- Dryzek, J.S. (2010). *Foundations and Frontiers of Deliberative Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Elstub, S., Ercan, S., Mendonça, R.F. (2016). Editorial introduction: The fourth generation of deliberative democracy, *Critical Policy Studies*, 10(2): 139–151. DOI: 10.1080/19460171.2016.1175956.
- Fishkin, J., Luskin, R. (2005). Experimenting with a Democratic Ideal: Deliberative Polling and Public Opinion, *Acta Politica*, 40: 284–298.

- Friberg-Fernros, H., Schaffer, J.K. (2014). A Toolkit for Testing Epistemic Democracy: Assessing Truth-Trackingness by Detecting Inadequate Support for Conclusions, *SSRN Electronic Journal*. DOI: 10.2139/ssrn.2419954.
- Fundacja Dom Pokoju (2020). *Pierwszy wrocławski panel obywatelski. Raport*. Wrocław: Fundacja Dom Pokoju.
- Fung, A. (2007). Minipublics: Deliberative Designs and Their Consequences. W: *Deliberation, Participation and Democracy* (159–183), S.W. Rosenberg (Ed.). London: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1057/9780230591080_8.
- Garner, R. (2019). Animal rights and the deliberative turn in democratic theory. *European Journal of Political Theory*, 18(3): 309–329. DOI: 10.1177/1474885116630937.
- Gastil, J. (2014). Beyond Endorsements and Partisan Cues: Giving Voters Viable Alternatives to Unreliable Cognitive Shortcuts, *The Good Society*, 23(2): 145–159. DOI: 10.5325/goodsociety.23.2.0145.
- Gerwin, M. (2018). *Panele obywatelskie: przewodnik po demokracji, która działa*. Kraków: Fundacja Otwarty Plan.
- Grabkowska, M., Nowicka, K., Sagan, I. (2021). *EUARENAS D3.1: Initial Report*. Gdańsk: Uniwersytet Gdański.
- Gutmann, A., Thompson, D. (2004). *Why Deliberative Democracy?*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Habermas, J. (2005). *Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*. Warszawa: Scholar.
- Heath, J. (2021). Post-deliberative Democracy, *Analyse & Kritik*, 43(2): 285–308. DOI: 10.1515/auk-2021-0019.
- Holst, C., Molander, A. (2014). Epistemic Democracy and the Accountability of Experts. W: *Expertise and Democracy* (13–36), C. Holst (Ed.). Oslo: University of Oslo.
- Juchacz, P.W. (2015). *Deliberatywna filozofia publiczna. Analiza instytucji wysłuchania publicznego w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej z perspektywy systemowego podejścia do demokracji deliberatywnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Kaplan, T.J. (1993). Reading Policy Narratives: Beginnings, Middles, and Ends. W: *The Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning* (167–185), F. Fischer, J. Forester (Eds.). Durham, NC: Duke University Press Books.
- Kuyper, J. (2012). Deliberative Democracy and the Neglected Dimension of Leadership, *Journal of Public Deliberation*, 8(1): 1–32.
- Machin, A. (2020). Democracy, disagreement, disruption: Agonism and the environmental state, *Environmental Politics*, 29(1): 155–172. DOI: 10.1080/09644016.2019.1684739.
- Mansbridge, J., Bohman, J., Chambers, S., Christiano, T., Fung, A., Parkinson, J., Thompson, D.F., Warren, M.E. (2012). A systemic approach to deliberative democracy. W: *Deliberative Systems* (1–26), J. Parkinson, J. Mansbridge (Eds.). Cambridge: Cambridge University Press.

- Roberts, J.J., Lightbody, R., Low, R., Elstub, S. (2020). Experts and evidence in deliberation: Scrutinising the role of witnesses and evidence in mini-publics, a case study, *Policy Sciences*, 53(1): 3–32. DOI: 10.1007/s11077-019-09367-x.
- Sandover, R., Moseley, A., Devine-Wright, P. (2021). Contrasting Views of Citizens' Assemblies: Stakeholder Perceptions of Public Deliberation on Climate Change, *Politics and Governance*, 9(2): 76–86. DOI: 10.17645/pag.v9i2.4019.
- Saward, M. (2021). *Democratic Design*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, G. (2012). Deliberative democracy and mini-publics. W: *Evaluating Democratic Innovations* (100–121), K. Newton, B. Geissel (Eds.). London: Routledge.
- Smith, G., Setälä, M. (2018). Mini-Publics and Deliberative Democracy. W: *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy* (299–314), A. Bächtiger, J.S. Dryzek, J. Mansbridge, M. Warren (Eds.). Oxford: Oxford University Press.
- Sroka, J. (2018). *Współdecydowanie w wielopasmowej polityce publicznej*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Steenbergen, M.R., Bächtiger, A., Spörndli, M., Steiner, J. (2003). Measuring Political Deliberation: A Discourse Quality Index, *Comparative European Politics*, 1(1): 21–48. DOI: 10.1057/palgrave.cep.6110002.
- Stone, D. (2012). *Policy paradox: The art of political decision making*, 3rd ed. New York, NY: W.W. Norton & Co.
- Uchwała nr XLVIII/1169/13 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 19 września 2013 r. w sprawie Wrocławskiej polityki mobilności.
- Uchwała nr VIII/194/19 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 11 kwietnia 2019 r. w sprawie przyjęcia „Planu Zrównoważonej Mobilności Miejskiej dla Wrocławia”.
- Urząd Miejski Wrocławia (2020a). *Zgłoszone rekomendacje wraz z komentarzami stron i ekspertów*, <https://www.wroclaw.pl/rozmawia/panel-obywatelski-wroclaw-rekomendacje> (dostęp: 1.02.2022).
- Urząd Miejski Wrocławia (2020b). *Komentarz Urzędu Miejskiego Wrocławia do rekomendacji Pierwszego Wrocławskiego Panelu Obywatelskiego*, <https://www.wroclaw.pl/rozmawia/files/dokumenty/35476/WROCLAWSKI%20PANEL%20OBYWATELSKI.%20KOMENTARZ%20UM.pdf> (dostęp: 1.02.2022).
- Wyss, D., Beste, S., Bächtiger, A. (2015). A Decline in the Quality of Debate? The Evolution of Cognitive Complexity in Swiss Parliamentary Debates on Immigration (1968–2014), *Swiss Political Science Review*, 21(4): 636–653. DOI: 10.1111/spsr.12179.
- Zabdyr-Jamróz, M. (2020). *Wszechstronniczość. O deliberacji w polityce zdrowotnej z uwzględnieniem emocji, interesów własnych i wiedzy eksperckiej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.